

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπροσυστάσεις

Για το βιβλίο
Renee Hirschon, (επιμ.), *Crossing the Aegean: An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, 2003,

ΔΙΑΣΧΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ 80 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ
Το βιβλίο *Crossing the Aegean: An appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Greece and Turkey*, 2003, Berghahn Books που εκδόθηκε με την επιμέλεια και την εισαγωγή της Renee Hirschon, συνοψίζει τα συμπεράσματα του διεθνούς συνεδρίου διάρκειας τεσσάρων ημερών που πραγματοποιήθηκε το 1998 στην Οξφόρδη με πρωτοβουλία της επιμελήτριας του τόμου. Το συνέδριο αποτέλεσε ένα πρωτοποριακό βήμα εκείνη την εποχή εχθρικής έντασης μεταξύ των δυο χωρών (πριν τη μετασεισμική διπλωματία), και ο τόμος αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική συνεισφορά για την κατανόηση των πολύπλευρων συνεπειών της Συνθήκης της Λωζάνης 80 περίπου χρόνια μετά. Αποτέλεσμα επιστημονικού διαλόγου ενός συνεδρίου στο οποίο συμμετείχαν ορισμένοι απ' τους πιο σημαντικούς μελετητές και από τις δυο πλευρές του Αιγαίου της περιόδου που αφορά αναφέρεται το βιβλίο, οι εργασίες που προέκυψαν είναι, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον διεπιστημονικό χαρακτήρα των κειμένων –περιλαμβάνει κείμενα ιστορικών, ανθρωπολόγων, κοινωνιολόγων, οικονομολόγων, πολιτικών επιστημονολόγων, νομικών, κριτικών κ.λπ.– το βιβλίο αποτελεί μια ανεκτίμητη συμβολή στην κατανόηση των μακρόχρονων συνεπειών της Συνθήκης –πολιτισμικών, πολιτικών, κοινωνικών, δημογραφικών– τόσο για την Ελλάδα όσο και για την Τουρκία.

Το γεγονός ότι τα περισσότερα άρθρα βασίζονται σε πρωτότυπη έρευνα πεδίου αποτελεί μέγιστη συνεισφορά στη συγκεκριμένη ερευνητική περιοχή. Όμως, ο μεγάλος αριθμός των άρθρων (18 συνολικά) και η επιστημονική ετερογένειά τους καθιστά την παρούσα κριτική ένα πολύ φιλόδοξο εγχείρημα. Στόχος μου είναι να παρουσιάσω με κριτικό τρόπο όλα τα άρθρα, το καθένα από τα οποία συμβάλλει στην κατανόηση των επακόλουθων του αναγκαστικού.

Για την ίδια την Hirschon, της οποίας το επιστημονικό έργο αφορά κατά κύριο λόγο τους Μικρασιάτες στην Ελλάδα, ο τόμος αυτός αποτελεί μια πρωτοτυπική υπέρβαση σε σχέση με την προηγούμενη μελέτη της για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Κοκκινιάς.¹ Η υπέρβαση συνίσταται στην επέκταση του ενδιαφέροντος από αυτό που αφορά το επίπεδο της εδαφικά προορισμένης μετανάστευσης στο επίπεδο των εθνικών και διεθνών πολιτικών που διαμορφώνουν τους όρους της κοινωνικής ζωής των επί μέρους κοινοτήτων και στο διεπιστημονικό χαρακτήρα της παρούσας μελέτης.

Η αναμφισβήτητη επιστημονική ικανότητα της Hirschon να τηρεί ίσες αποστάσεις από τον εθνοκεντρισμό των δυο εθνών-κρατών στην μετά την Λωζάνη εποχή και την διεισδυτική εθνογραφική της ματιά, η παρουσίαση των γεγονότων δεν γίνεται πάντα με κριτική

συνέπεια σ' αυτό που θα ονομάζαμε 'εθνική τάξη πραγμάτων'.² Ο τίτλος που δίνει στον πρόλογο, 'Ξε-αναμειγνύοντας ανθρώπους στην περιοχή του Αιγαίου' ['Unmixing Peoples in Aegean Region] θα μπορούσε να δημιουργήσει σύγχυση στον μη ιθαγενή αναγνώστη, αφού θα μπορούσε να κατανοηθεί ως έκφραση της οπτικής των εμπλεκόμενων κρατών και όχι των ίδιων των υποκειμένων που έγιναν αντικείμενα αναγκαστικής ανταλλαγής. Η συγγραφέας όμως δεν υιοθετεί αυτή την οπτική αφού λίγο παρακάτω τονίζει ότι 'η ανταλλαγή των πληθυσμών ... δεν ήταν κατά καμία έννοια επαναπατρισμός ούτε για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας ούτε για τους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [Ottoman Christians]' (σελ. 8). Για όλους όσους εξαναγκάστηκαν σε εκτοπισμό, τα συμφωνηθέντα στη Λωζάνη χωρίς την δική τους συναίνεση αποτέλεσαν ένα νέο, μεγαλύτερο ίσως, 'ανακάτωμα' των πληθυσμών σε σχέση με την κατάσταση πριν τη Συνθήκη και παρά το γεγονός ότι ζούσαν σε πολύ-εθνοτικό περιβάλλον.

Υπάρχουν πολλαπλά τεκμήρια και από τις δυο πλευρές του Αιγαίου –ορισμένα από τα οποία παρουσιάζονται στο βιβλίο– που συνηγορούν σ' αυτό το εγχείρημα. Όπως η Hirschon σχολιάζει, από πολύ νωρίς κριτικοί του αναγκαστικού χαρακτήρα της ανταλλαγής 'εξέφρασαν την ανησυχία τους γιατί δόθηκε προτεραιότητα στα συμφέροντα του κράτους σε σχέση με τα νόμιμα ανθρώπινα δικαιώματα του πληθυσμού' (σ. 10), και ότι αποτέλεσε κακό προηγούμενο για την αντιμετώπιση των μειονοτήτων.

Η επιμελήτρια του τόμου φαίνεται να υποβαθμίζει κάπως τις συνέπειες της 'εθνικής τάξης πραγμάτων' όταν υποστηρίζει ότι η ελαχιστοποίηση της επαφής ανάμεσα στους πληθυσμούς μετά το 1922 οδήγησε στην 'προβολή αρνητικών στερεοτύπων για τον άλλο ενισχύοντας τη συλλογική αποξένωση' (ο.π.). Δεν είναι τόσο η απόσταση που σφυρηλατεί τη συλλογική εχθρότητα αλλά μάλλον οι αρνητικές αναπαραστάσεις του άλλου στο πλαίσιο της επίσημης εθνικής ιδεολογίας, κάτι που εύστοχα επισημαίνεται από αρκετούς συγγραφείς του τόμου. Επί πλέον, το 1922 αποτελεί μια μόνο στιγμή της αρνητικής συνάντησης των δυο εθνών-κρατών αλλά όχι τη μοναδική. Συχνά, οι θρίαμβοι της εθνικής αφήγησης του ενός κράτους αποτελούν καταστροφές για το άλλο.

Ο M. Barutciski επιχειρεί μια ιστορική αξιολόγηση της Συνθήκης στο διεθνές πλαίσιο, σε σχέση με άλλους σύγχρονους αναγκαστικούς εκτοπισμούς όπως αυτούς της Μέσης Ανατολής και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης. Έχοντας ως βασικό εγχείρημα τις επιλογές μιας ρεαλιστικής πολιτικής (Realpolitik), ο συγγραφέας μας αφήνει να καταλάβουμε ότι η εφαρμογή του μέτρου της υποχρεωτικής ανταλλαγής στη Λωζάνη, παρά το γεγονός ότι παραβίαζε στοιχειώδη ανθρώπινα, αποτελούσε τη μοναδική βιώσιμη λύση.

Ο Γιώργος Τσιμουρής διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου

Όμως, ο M. Barutçiski, χρησιμοποιώντας άκριτα εκφράσεις όπως, 'ξε-αναμειγνύοντας πληθυσμούς', φαίνεται να υιοθετεί τη σκοπιά των εμπλεκόμενων κρατών και να δικαιολογεί την ανταλλαγή ως αποτέλεσμα της προσπάθειας εκτόνωσης των μεταξύ τους εντάσεων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κατανόηση του αποφασιστικού χαρακτήρα της ανταλλαγής στην τούρκικη κοινωνία, για την κατανόηση της διαμόρφωσης των σχέσεων κράτους και κοινωνίας και των ιδιαιτεροτήτων του τούρκικου εθνικισμού παρουσιάζει το άρθρο του Caglar Keyder 'The consequences of the exchange of populations for Turkey'. Ένα από τα βασικά επιχειρήματα του Keyder είναι ότι το κράτος μετά το 1922 και την απώλεια ενός μεγάλου μέρους της σχετικά αυτόνομης οικονομικά και πολιτικά αστικής τάξης, έγινε λιγότερο αξιόπιστο και πιο αυταρχικό. Αντίστοιχα η κοινωνία βρέθηκε σε πολύ πιο αδύνατη κατάσταση αφού εξέλειπαν οι πολιτικοί και νομικοί θεσμοί για την αυτορύθμισή της. Επισημαίνει, επίσης, τον αυταρχικό χαρακτήρα του τουρκικού εθνικισμού, την φαντασιακή συνέχεια στην τούρκικη κοινωνία ανάμεσα στην Αυτοκρατορία και το Κεμαλικό καθεστώς και αναδεικνύει την ταξική διάσταση της εχθρότητας προς τις χριστιανικές, μεσαιές τάξεις. Επί πλέον, τονίζει την ασυνέχεια ανάμεσα στην λαϊκή εμπειρία –η ιστορία όπως έχει βιωθεί– και την επίσημη, εθνικιστική εκδοχή της ιστορίας. Στερούμενη αναφορών καταγωγής στην παρούσα γεωγραφία της Τουρκίας, η ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία προβάλλει ότι οι πρόγονοι των σύγχρονων Τούρκων προέρχονται από την Κεντρική Ασία και στη συνέχεια κατέκτησαν την Ανατολία. Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, οι πρώτοι κάτοικοι της Ανατολίας ήταν τούρκικης καταγωγής, ενώ γίνεται ελάχιστη μνεία για την Ελληνική και την Αρμενική παρουσία.

Ο Θάνος Βερέμης επιχειρεί μια ερμηνεία των επιπτώσεων της άφιξης του μεγάλου αριθμού των προσφύγων στην διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού της Ελλάδας μετά το 1922. Βασισμένη σε δευτερογενείς πηγές και σε προηγούμενες δικές του εργασίες, η προσέγγισή του συμβάλει στην κατανόηση της δυναμικής των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, και ιδιαίτερα της συμβολής του προσφυγικού στοιχείου στην ενίσχυση της Βενιζελικής παράταξης αρχικά και στην εδραίωση και ανάπτυξη του Κ. Κ. Ε. αργότερα. Ένα από τα επιχειρήματά του είναι ότι η προσφυγική περιπέτεια και η απώλεια ιδιοκτησίας ριζοσπαστικοποίησε τον προσφυγικό κόσμο, θέση που συνάγεται και από άλλες σχετικές έρευνες. Συχνά όμως ο Βερέμης οδηγείται σε γενικευτικά συμπεράσματα είτε όταν σχολιάζει τον πολιτικό προσανατολισμό των προσφύγων είτε όταν σχολιάζει το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Η Ελισάβετ Κοντογιώργη εξετάζει τις οικο-

νομικές συνέπειες της προσφυγικής εγκατάστασης στην περιοχή της Μακεδονίας. Παρουσιάζει κατ' αρχήν την προσπάθεια 'ελληνοποίησης' της Μακεδονίας δια της εγκατάστασης των Μικρασιατών και τις μακρόχρονες τριβές με τους ντόπιους που η διανομή της γης προκάλεσε. Στη συνέχεια παρουσιάζει με κριτικό τρόπο τις θετικές επιπτώσεις της προσφυγικής εγκατάστασης στην αγροτική ανάπτυξη της περιοχής. Σε αντίθεση με τις ενθουσιώδεις εκτιμήσεις άλλων μελετητών για τη συμβολή των προσφύγων στον αγροτικό τομέα, η Κοντογιώργη αφ' ενός μεν τεκμηριώνει τη θέση ότι τα δεδομένα μας είναι ανεπαρκή για να δεχθούμε κάτι τέτοιο, και αφ' ετέρου τονίζει ότι το πρόγραμμα εγκατάστασης συνέβαλε στη διόγκωση του εξωτερικού χρέους του κράτους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο του Ayar Aktar, καθώς στις γραμμές του μπορεί να εντοπίσει κανείς εύστοχες εκτιμήσεις οικονομικού, πολιτικού αλλά και ανθρωπολογικού χαρακτήρα ιδιαίτερα για την Τουρκία που αποτελεί και το κυρίως θέμα του. Η βασική θέση του συγγραφέα είναι ότι ο εθνικισμός, ο πόλεμος και η ανταλλαγή των πληθυσμών στην προσπάθεια να ομογενοποιήσουν τους πληθυσμούς τους είχαν αρνητικά αποτελέσματα και για τις δυο χώρες. Παρ' όλα αυτά, εκτιμά ότι για την Ελλάδα οι απώλειες ήταν περισσότερο πολιτικές ενώ για την Τουρκία ήταν κυρίως οικονομικές, αφού η Τουρκία έχασε ένα εξαιρετικά σημαντικό κομμάτι της αστικής της τάξης. Με τα δικά του λόγια 'η φυγή των Ελλήνων και των Αρμενίων από την Τουρκία σήμαινε ότι τα πιο παραγωγικά στοιχεία του πληθυσμού και ένα σημαντικό μέρος επιχειρηματικής γνώσης έφυγε από τη χώρα για τα καλά' (σελ. 81). Η οικονομική αυτή αναδιάταξη είχε όμως, όπως εξηγεί παρακάτω, πολιτικές συνέπειες αφού οι πολιτικές τουρκοποίησης αναπτύχθηκαν στη συνέχεια χωρίς ουσιαστικές αντιδράσεις. Αξιολογώντας τις σχετικές με την ανταλλαγή των πληθυσμών συζητήσεις στην τούρκικη Βουλή, ο Aktar καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για τους Μουσουλμάνους που εκτοπίστηκαν από την Ελλάδα στην Τουρκία ο νέος τόπος εγκατάστασής τους ήταν τόπος εξορίας.

Ο Baskin Oran επιχειρεί την αφήγηση της ιστορίας των πληθυσμών που εξαιρέθηκαν από τη Συνθήκη της Λωζάνης, την αφηγείται όμως με εθνοκεντρικό τρόπο. Διατυπώνει τις προθέσεις του από την αρχή του άρθρου, στην προσπάθεια του να τεκμηριώσει τις απόψεις του σχετικά με τη χρήση των όρων. Όπως εξηγεί σχετικά με τους εξαιρεθέντες χριστιανούς της Τουρκίας προτιμά τον όρο Rums και όχι Greeks, επειδή μετά το 1820 με αυτό τον όρο αποκαλούσαν όλους τους εκτός Ελλάδος Έλληνες και ο όρος αυτός δηλώνει τον ορθόδοξο πληθυσμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ισχυρίζεται ακόμη ότι ο χαρακτηρισμός αυτός ανταποκρίνεται στην άποψη που έχουν

οι ίδιοι για τον εαυτό τους. Ενώ το τελευταίο δεν είναι εντελώς αβάσιμο, ούτε γενικεύσιμο είναι, ούτε διαχρονικό.

Αντίθετα, σχετικά με την μειονότητα της Θράκης ο Oran προτιμά τον όρο 'Μουσουλμάνοι-Τούρκοι' και όχι Μουσουλμάνοι εξομιώνοντας κατ' εξαίρεση θρησκευτική και εθνική ταυτότητα. Ενώ αναφέρεται στις διακρίσεις και από τις δυο πλευρές, η κριτική του γίνεται πιο αυστηρή όταν αναφέρεται στις διακρίσεις της μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα. Αναφέρεται για παράδειγμα στο Κυπριακό για να εξηγήσει, με ένα τρόπο όμως που εν μέρει τη δικαιολογεί, τη βία που υπέστησαν οι Ρωμιοί της Πόλης, της Ίμβρου και της Τενέδου.

Και ο Αλέξης Αλεξανδρής διερευνά το ζήτημα της ταυτότητας των μειονοτήτων στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Από την αρχή του άρθρου του εντοπίζει τις ελλείψεις της Συνθήκης της Λωζάνης. Εύστοχα σχολιάζει τη θρησκευτική βάση της ανταλλαγής χωρίς να γίνεται αναφορά στη εθνοτική-εθνική ταυτότητα. Ακόμη, επειδή η εξασφάλιση των μειονοτικών δικαιωμάτων στηρίχθηκε στην αμοιβαιότητα ανάμεσα στα δυο κράτη και όχι σε κάποιον άλλο πιο αξιόπιστο διεθνή θεσμό, η τύχη των μειονοτήτων εξαρτήθηκε κατά κύριο λόγο από τις σχέσεις των δυο κρατών. Η συνέπεια του γεγονότος αυτού ήταν, διαπιστώνει, η αμοιβαιότητα στην παραβίαση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων από τα εμπλεκόμενα κράτη, η οποία όμως δεν υπήρξε συμμετρική.

Ο συγγραφέας, χωρίς να καταφεύγει σε υπερβολές, αναδεικνύει τις αιτίες που ώθησαν τους μειονοτικούς πληθυσμούς της Πόλης, της Ίμβρου και της Τενέδου σε φυγή. Στη προσπάθειά του αυτή συζητά θέματα όπως είναι οι όροι αναγνώρισης της μειονότητας στην Πόλη απ' το τούρκικο κράτος (*Rums* Ρωμιοί και όχι *Yunanli* Έλληνες), τον επιβληθέντα φόρο (*Varlik*), τις διώξεις της δεκαετίας του '50 στη Πόλη και από τη δεκαετία του '60 και μετά στην Ίμβρο και στην Τένεδο. Σ' όλα αυτά το Κυπριακό και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις παίζουν καταλυτικό ρόλο. Όταν όμως αναφέρεται στην μειονότητα της Θράκης, παρά το γεγονός ότι αναγνωρίζει την διακριτική μεταχείρισή της από διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις με αποκορύφωμα τη χουντική επταετία, φαίνεται να αμβλύνει την κριτική του.

Η Αλεξάνδρα Γερόλυμπου εξετάζει το θέμα του πολεοδομικού σχεδιασμού σε σχέση με την αντιμετώπιση του προσφυγικού στεγαστικού προβλήματος. Πιο ειδικά, αναφέρεται στις αρχές πάνω στις οποίες στηρίχτηκε η επέκταση των πόλεων πριν την άφιξη των προσφύγων σε συνδυασμό με τις πιεστικές στεγαστικές ανάγκες του τεράστιου αριθμού των προσφύγων μετά το 1922. Ένα από τα συμπεράσματά της είναι ότι η ύπαρξη οικιστικού σχεδίου μακράς πνοής υποχώρησε κάτω από την ικανοποίηση των επείγουσών αναγκών των νεοφερ-

μένων. Η προσπάθεια αποκατάστασης σημαντικού αριθμού προσφύγων σε ιδιωτικά οικήματα οδήγησε στη διαμόρφωση προβληματικών οικισμών με περιορισμένο δημόσιο χώρο, αποστερώντας έτσι την μακροπρόθεσμη οικιστική προοπτική από τον σχεδιασμό. Όπως η συγγραφέας παρατηρεί στα συμπεράσματά της, οι συνθήκες αυτές οδήγησαν στην δημιουργία της προσφυγούπολης, και οι προτεραιότητες στην ανάπτυξη των πόλεων που υπαγορεύτηκαν από έντονες μετακινήσεις πληθυσμών 'έχουν αφήσει τις πληγές τους στο ελληνικό τοπίο μέχρι σήμερα' (σ. 142).

Η Ευτυχία Βουτουρά εξετάζει ζητήματα σχετικά με τις σύγχρονες πολιτικές εγκατάστασης προσφύγων ποιντικής καταγωγής από την πρώην Σοβιετική Ένωση σε σχέση με αντίστοιχες πολιτικές που εφαρμόστηκαν για τους Μικρασιάτες μετά τη συνθήκη της Λωζάνης. Η επιτυχής ένταξη των Μικρασιατών αναδεικνύεται στο λόγο των 'παλινοστούτων' από την πρώην Σοβιετική Ένωση ως παράδειγμα που θα έπρεπε να καθοδηγεί τις πολιτικές ένταξής τους.

Με βάση το παράδειγμα της Συνθήκης της Λωζάνης η προσέγγιση της Βουτουρά είναι ιδιαίτερα διεισδυτική σχετικά με τις προϋποθέσεις μιας αποτελεσματικής εγκατάστασης και ενσωμάτωσης, αναδεικνύοντας ότι η πολιτισμική συνάφεια ανάμεσα σε 'οικοδεσπότες' και αφιχθέντες δεν είναι επαρκής αν δεν συνοδεύεται από τις δέουσες κρατικές πολιτικές. Όμως, η μεγάλη έμφασή της στην 'επιτυχημένη' ενσωμάτωση των Μικρασιατών παραβλέπει το γεγονός ότι στις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας οι πρόσφυγες ήταν ανεπιθύμητοι. Πολλοί Μικρασιάτες της πρώτης γενιάς θα διαφωνούσαν πλήρως με την 'επιτυχημένη' ένταξή τους. Όπως η συγγραφέας μάς θυμίζει, παραπέμποντας στην έκφραση του ιστορικού E. Carr, 'ιστορία είναι ο συνεχής διάλογος ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν'. Όμως κατά τη διεξαγωγή αυτού του διαλόγου πολλά από τα ενδιαμέσα γεγονότα παραλείπονται έτσι ώστε να κάνουν δυνατές τις 'ιστορίες επιτυχίας'.

Ο Βασίλης Κολόνας επιχειρεί αρχικά μια παρουσίαση της αρχιτεκτονικής των παραλιακών πόλεων της Μ. Ασίας πριν το '22 σε σχέση με αυτή των νησιών του Αιγαίου και στη συνέχεια εκθέτει τις προσπάθειες της Εποικιστικής Υπηρεσίας να ανταποκριθεί στις στεγαστικές ανάγκες του τεράστιου αριθμού των Μικρασιατών. Παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με τη σημασία της κατοικίας και του οικιστικού περιβάλλοντος στη συγκρότηση της ταυτότητας αναδεικνύοντας τις παρεμβάσεις των ίδιων των προσφύγων στα οικήματα που παρέλαβαν.

Η Βάσω Στελάκου, στην προσέγγιση της που αφορά τους πληθυσμούς δυο κοινοτήτων με καταγωγή από την Καπαδοκία, εξετάζει τη σχέση τόπου, συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Μετά την Καταστροφή, η μια κοινότητα από την Καρβάλη της Καπαδοκίας εγκαταστά-

στην περιοχή της Καβάλας δημιουργώντας τον οικισμό Νέα Καρβάλη, και η άλλη εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Εύβοιας και δημιούργησε τον οικισμό Νέο Προκόπι. Αναδεικνύει τη σημασία του βιωμένου τόπου καταγωγής, τη διατήρηση των οικογενειακών δικτύων και τα δημόσια σύμβολα όπως οι εκκλησίες για τον προσανατολισμό και τη συλλογική ταυτότητα των προσφύγων στο νέο τους περιβάλλον.

Στα 'Μαθήματα στη Προσφυγιά' (Lessons in Refugeehood) ο Tolga Koker σε συνεργασία με την Leyla Keskiner αναφέρονται στον εκτοπισμό δυο ομάδων από την Μακεδονία, οι οποίες μετά την ανταλλαγή εγκαταστάθηκαν αντίστοιχα στο Μουράντιγιε και στη Μενεμένη κοντά στη Σμύρνη. Ο Koker εξετάζει ζητήματα σχετικά με την υποδοχή που τους επεφύλαξε η Τουρκία και 'τις χαμένες ελπίδες για τον επαναπατρισμό τους και την οργάνωση της καθημερινής τους ζωής' (σελ. 192). Οι φωνές των ίδιων των προσφύγων ή των απογόνων τους αναδεικνύουν την κενότητα του εθνικού μύθου περί ομογενοποίησης του τουρκικού κράτους μετά τη Λωζάνη, αυτό που ο συγγραφέας ονομάζει 'αποτυχίες της μοντερνικότητας' (σελ. 205).

Ο συγγραφέας, προσφυγικής καταγωγής ο ίδιος, επισημαίνει ότι ειδικά η πρώτη γενιά προσφύγων έζησε με τις μνήμες της και τις παραδόσεις μιας πατρίδας έξω από τα εδαφικά όρια του σύγχρονου τουρκικού κράτους. Σε πολλά σημεία οι αφηγήσεις των προσφύγων αναιρούν τις κυρίαρχες, εθνικές ταξινομήσεις και αναδεικνύουν την εμπειρία του τόπου καταγωγής, της γλώσσας και των ανθρώπων του ως συστατικά στοιχεία των δικών τους ταυτοποιήσεων και ταξινομήσεων.

Η Σοφία Κουφοπούλου διερευνά ζητήματα ανάπτυξης της ταυτότητας των 'Τουρκοκρητικών', μιας ομάδας μουσουλμάνων προσφύγων οι οποίοι μιλούσαν την Κρητική διάλεκτο και μετά την ανταλλαγή εξαναγκάστηκαν να μετακινηθούν από την Κρήτη στην Cunda, απέναντι από την Μυτιλήνη. Σε αντίθεση με άλλους μουσουλμάνους πρόσφυγες του 1922 που εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία, οι 'Τουρκοκρητικοί' τονίζουν ότι είναι muhabelesi (ανταλλαγέντες) και όχι muhacirs (μετανάστες), θέλοντας έτσι να προβάλλουν την ανωτερότητα τους σε σχέση με τους υπόλοιπους πρόσφυγες.

Η Κουφοπούλου παρέχει πολλά εθνογραφικά στοιχεία τα οποία αναδεικνύουν την υβριδική, ενδιάμεση ταυτότητα των 'Τουρκοκρητικών', καθώς οι τελευταίοι συνθέτουν ετερόκλητα γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία στη συγκρότηση της νέας τους ταυτότητας στην Τουρκία. Επειδή μιλούσαν κρητικά, αντιμετωπίστηκαν ως ξένοι στην χώρα τους ενώ, αναφερόμενοι στην πριν το '22 ζωή τους στην Κρήτη, χρησιμοποιούσαν τον όρο Τούρκοι. Μιλώντας όμως ελληνικά και τοποθετημένοι στα γεωγραφικά και πολιτισμικά όρια δυο ανταγωνιστικών κρατών την εποχή του τουρισμού, υιοθέτησαν

μια πιο ευρωπαϊκή, κοσμοπολίτικη ταυτότητα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του Ηρακλή Μήλλα που αφορά την ανταλλαγή των πληθυσμών στην τουρκική λογοτεχνία. Ο Μήλλας διακρίνει δυο μεγάλες περιόδους στη σχετική μυθιστοριογραφία: η πρώτη εκτείνεται από το 1923 έως το 1980 και η δεύτερη από το 1980 μέχρι 1998, για την οποία πραγματοποίησε την έρευνα.

Σχετικά με την πρώτη περίοδο, επισημαίνει ότι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της είναι η σιωπή για ένα τόσο σημαντικό πολιτικό γεγονός της σύγχρονης Τουρκίας. Από τα λίγα κείμενα, ορισμένα υιοθετούν μια εθνικιστική ματιά στη φυγή και την απουσία των Ρωμιών, ενώ άλλα, μαρξιστικής έμπνευσης, αναδεικνύουν ταξικό προσανατολισμό βάσει του οποίου στοιχειοθετούν την κριτική τους προς το κράτος. Τα πολιτικά επιχειρήματα κυριαρχούν και όχι η ζωή των ίδιων των πρωταγωνιστών. Σε αντίθεση με αυτό που συμβαίνει την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, παρατηρεί ο συγγραφέας, η ανταλλαγή στην Τουρκία παραμένει ταμπού. Επί πλέον υπάρχει σιωπή για τους ανταλλαγέντες που εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία μετά το 1923.

Η 'ανακάλυψη' της ανταλλαγής μετά το 1980 θα γίνει η αιτία παραγωγής ενός μεγάλου αριθμού κειμένων, πολλά από τα οποία προβάλλουν την θετική διάσταση της πολυπολιτισμικής συνύπαρξης πριν το 1923 και αντιμετωπίζουν τον εκτοπισμό και την απουσία των Ρωμιών ως οδυνηρό γεγονός και μεγάλη απώλεια.

Ο Peter Mackridge, στο άρθρο του 'Ο μύθος της Μικράς Ασίας στο ελληνικό μυθιστόρημα' παρουσιάζει με κριτικό τρόπο το μετά το 1922 μυθιστόρημα με θέμα τη Μικρά Ασία. Η βασική του θέση, η οποία δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητηθεί, είναι ότι τα μυθιστορήματα, κατά κύριο λόγο συγγραφέων με Μικρασιατική καταγωγή, συνέβαλαν σημαντικά στην κατασκευή μιας εξιδανικευμένης, μυθικής Μικράς Ασίας, 'γης της επαγγελίας', σύμφωνα με τον Μυριβήλη. Όπως συμβαίνει συχνά ανάμεσα στους αναγκαστικά εκπατρισμένους η 'πατρίδα' μετατρέπεται σε 'γη της επαγγελίας' μετά το διωγμό. Η απώλεια είναι παραγωγική της εξιδανίκευσης και του μύθου.

Κατά το σχολιασμό ορισμένων από τα πιο αντιπροσωπευτικά λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου αυτής ο συγγραφέας προβαίνει σε εύστοχες παρατηρήσεις, όπως για παράδειγμα το πώς το συγγραφικό παρόν και ο πολιτικός προσανατολισμός των συγγραφέων επηρέασε το έργο τους.

Ο Stathis Gauntlett αναφέρεται στην μετά το 1922 συνεισφορά του Μικρασιατών μουσικών στη διαμόρφωση του ελληνικού λαϊκού τραγουδιού. Σχολιάζει επίσης τις περιπέτειες και τις απαγορεύσεις του μικρασιατικού τραγουδιού στο ελληνικό πλαίσιο. Οι απαγορεύσεις αυτές αναφέρονται ως συνέπεια της αντιμετώπισης του ως το 'οριεντάλ' έμβλημα του

λαϊκού πολιτισμού των Μικρασιατών από τις κυρίαρχες ελίτ, οι οποίες πολιτικά και πολιτισμικά ήταν προσανατολισμένες στην Ευρώπη. Εξ αιτίας αυτής της ταυτοποίησης, υποστηρίζει ότι το μικρασιάτικο τραγούδι αποτέλεσε την αρένα της πολιτισμικής πολιτικής κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα με αποτέλεσμα να απαγορευθεί από την δικτατορία του Μεταξά και τη χούντα των συνταγματαρχών, να δυσφημιστεί από αριστερές ηγεμονίες στη μεταπολιτευτική Ελλάδα και να γίνει αντικείμενο απώθησης από πολιτικές εθνικής καθαρότητας.

Η κριτική που προηγήθηκε, αιχμηρή σε πολλά σημεία, δεν είχε στόχο να υποβαθμίσει την αξία του συλλογικού αυτού έργου. Τόσο η R. Hirschon, όσο και ορισμένοι απ' τους συγγραφείς, έχουν συμβάλλει πολλαπλά στην κατανόηση των μακροπρόθεσμων επακόλουθων της Λωζάνης. Η μεγάλη τους συμβολή με το έργο αυτό έγκειται στην έναρξη ενός διαλόγου ο οποίος υπερβαίνει και ενδεχόμενα ακυρώνει τους πολιτικούς περιορισμούς των εθνών-κρατών τα οποία για μεγάλο διάστημα και με διαφορετικό τρόπο 'προδιέγραψαν' και σημασιοδότησαν το περιεχόμενο της σχετικής έρευνας. Ένα από τα συμπεράσματα της δικής μου ανάγνωσης είναι ότι όσο πιο αδιαμεσολάβητη αναδεικνύεται η *εθνογραφική αλήθεια* τόσο λιγότερο πειστική γίνεται η *εθνική αλήθεια* σχετικά με την επιτυχή έκβαση της *ανταλλαγής*. Οι φωνές των ανθρώπων που έχουν υποφέρει εφ' όρου ζωής απ' τον εκτοπισμό μας καλούν ακατάπαυστα να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας από τις 'διορθωτικές πράξεις' που ακολουθούν τις ανθρώπινες καταστροφές στις αιτίες αυτών των καταστροφών. Παράδοξα, οι αιτίες των εθνικών καταστροφών είναι και το πλέον υποτιμημένο θέμα έρευνας στη διεθνή πρακτική.

1. Η Renee Hirschon είναι η συγγραφέας του βιβλίου *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η Κοινωνική Ζωή των Μικρασιατών Προσφύγων στον Πειραιά*, (MIET, 2004)

2. Ο όρος 'εθνική τάξη πραγμάτων' έχει εισαχθεί από τη Liisa Malkki, στην προσπάθεια της να τονίσει ότι το έθνος-κράτος δεν αποτελεί μόνο μια πολιτική κατηγορία αλλά μια κατηγορία ταυτόχρονα πολιτισμική, αισθητική και κοσμολογική, η οποία ενίοτε 'εισβάλλει' και σε ακαδημαϊκά κείμενα. Δες σχετικά, *Malkki Liisa, Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*, Chicago University Press, σελ. 5.

3. Μια έκφραση που χρησιμοποίησε αρχικά ο Λόρδος Κόρζον ως υπουργός εξωτερικών της Αγγλίας.

Αιμιλία Καραλή, *Μια ημιτελής άνοιξη... Ιδεολογία, πολιτική και λογοτεχνία στο περιοδικό Επιθεώρηση Τέχνης (1954-1967)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, 426 σελ.

Βασίλης Αλεξίου

Ο Βασίλης Αλεξίου διδάσκει θεωρία λογοτεχνίας στο ΠΤΔΕ του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Δεν ξέρω γιατί, αλλά όταν τυχαίνει να βρεθώ σε κάποια παρουσίαση βιβλίου, έχω λίγο την αίσθηση πως συμμετέχω σε μια τελετή καθέλκυσης πλοίου. Ίσως να 'ναι, γιατί και τα βιβλία, όπως και τα καράβια, ύστερα από την επίμοχθη διαδικασία ναυπήγησής τους στους ταρσανάδες της γνώσης, ξεκινάν κι αυτά το ταξίδι τους για να δοκιμάσουν, να διευρύνουν ή ακόμη και να διαψεύσουν τους ορίζοντες των προσδοκιών των ματιών που θα τα αντικρίσουν. Είναι λοιπόν απόλυτα λογικό σε αυτές τις τελετές καθέλκυσης να περισσεύουν οι ευχές, η γιορτινή ατμόσφαιρα, οι υπερθετικοί. Δίνοντας λοιπόν και εγώ τις ευχές μου για το καλοτάξιδο του συγκεκριμένου βιβλίου, θα ξεκινήσω τη μικρή μου πράξη ομιλίας σε τούτη τη σύναξη με μια διαπίστωση που σε καμιά περίπτωση δεν θα πρέπει να νομιστεί ως ο συνήθης εθιμοτυπικός και ευχολογικός υπερθεματισμός των αρετών του βιβλίου. Θα πω λοιπόν πως πρόκειται για ένα βιβλίο βαθιά ιστορικό, όχι βέβαια με την έννοια πως θα μείνει στην ιστορία, αφού αυτό η ίδια η ιστορία και οι πονηριές της μπορούν να το πούνε, αλλά για ένα βιβλίο με μια έντονη αίσθηση της ιστορικότητας. Θα προσπαθήσω να απολογησω αμέσως αυτή τη διαπίστωση.

Αν και δεν είμαι ιστορικός, παρά μόνο στο στενό αλωνάκι που μου επιβάλλει ο δεδομένος καταμερισμός επιστημονικής εργασίας, πιστεύω πως οποιαδήποτε απόπειρα κριτικής προσέγγισης, αξιολόγησης και αποτίμησης των ιστορικών γεγονότων, και ιδιαίτερα αυτών που η σκιά τους συνεχίζει να πέφτει βαριά πάνω μας, και, ως εκ τούτου, να καθορίζει ενεργά και άμεσα το οπτικό μας πεδίο και τον ίδιο τον τρόπο θεώρησης, θα πρέπει, για να διασώσει τη φερεγγυότητά της, να διαπλεύσει αλώβητη από τις Συμπληγάδες που ορίζουν δύο εντελώς διαφορετικές στάσεις απέναντι στο ιστορικό παρελθόν και τα έργα του. Η μία από αυτές, στρογγυλοκαθισμένη φαρδιά-πλατιά στην υπεροψία της επιγονικότητας, στην αλαζονεία του υστερόχρονου, συνήθως αποικιοποιεί το χτες και τους ανθρώπους που το κατοίκησαν με την ύστερη, επιγενόμενη γνώση του σήμερα, γνώση που παράχθηκε ακριβώς χάρη και στη βασανιστική συμμετοχή του χτες και των αντιφάσεων του σε αυτή τη συλλογική και ατέρμονη πάλη των ανθρώπων στη διαδικασία αναζήτησης και παραγωγής της αλήθειας. Το παραπάνω δεν σημαίνει βέβαια πως θα πρέπει να μένουμε σε μια απλή πρωτοκόλληση των ιστορικών γεγονότων χωρίς ταυτόχρονα να τα ανακρίνουμε ρωτώντας τα γι' αυτό που τους λείπει, γι' αυτό που εκτόπισαν ή δεν κατόρθωσαν, και που, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, μένοντας στον αστερισμό του «ημιτελούς» όπως λέει κι ο τίτλος του παρόντος βιβλίου, μεταμορφώνονται σε ένα οιονεί ιστορικό ασυνείδητο που διεκδικεί ποικιλότροπα την επιστροφή του στην σκηνή της ιστορίας. Αλλά σε αυτή την «ανάκριση» σίγουρα υπάρχουν κάποιοι όροι και όρια, όρια που η καλύτερη περιγραφή τους βρίσκεται νομίζω, στις παρακάτω αράδες του E. P. Thompson από τον